

Quaderns d'Arqueologia

LA VIL·LA D'ALCOVER I LA NECRÒPOLIS DE MAS GASSOL

per J. Canyellas, L. Piñol i J. M. Vergès

Paraules clau: romà tardà, cementiri, aprofitament de tombes, anàlisi antropològica, explotació rural, vi, bestiar.

Resum: informem de la troballa de sis tombes romanes tardanes associades a les restes d'una vil·la a Mas Gassol (Alcover, Alt Camp). Presentem els resultats de l'excavació i també l'anàlisi antropològica de les restes. L'ajuda dels mètodes analítics ha permès contrastar l'ús diferenciat de les estructures industrials recuperades de la vil·la.

Abstract: we report the finding of six late roman tombs associated to the remains of a *vil·la* at Mas Gassol (Alcover, Alt Camp). In this paper we present the results of the excavation as well as the anthropological analysis of the remains. The aid of analytical methods has permitted to contrast the differential use of the industrial structures recovered from the *vil·la*.

La casa de camp o *vil·la* és, en molts casos, una reproducció dels models urbans adaptats a una funció específica. Les poques restriccions imposades per l'espai fan que aquestes es desenvolupin en horitzontal amb una única planta, o més sovint amb dos pisos.

Moltes vegades, en analitzar la casa de camp, se sol plantejar una dicotomia entre vil·la senyorial o residencial i vil·la rústica o centre d'explotació pròpiament agrària. En realitat dins de cadascuna d'aquestes es pot diferenciar cadascun d'aquests dos sectors. Així, doncs, al costat d'habitacions amb mosaics, peristils o conjunts termals apareixen dipòsits, magatzems, àrees industrials, cuines i habitacions molt senzilles.

Es pot parlar, en cert sentit, d'ens autònoms on es desenvolupa tota una activitat específica dedicada a l'explotació dels recursos principalment agraris amb finalitats que van des de l'autoconsum a la comercialització de la producció als grans centres consumidors i al mateix temps redistribuïdors, que són les ciutats, en el nostre cas Tàrraco. Aquest fet queda clarament plasmat en la possessió, de part de cadascun d'aquests nuclis d'explotació agrària, d'una o més necròpolis on poder enterrar els seus morts.

Així, doncs, el coneixement del poblament del Camp de Tarragona des del final del món ibèric fins al trasbalsament produït per l'arribada de l'element musulmà, constitueix de fet la base essencial per comprendre l'evolució històrica d'aquest territori.

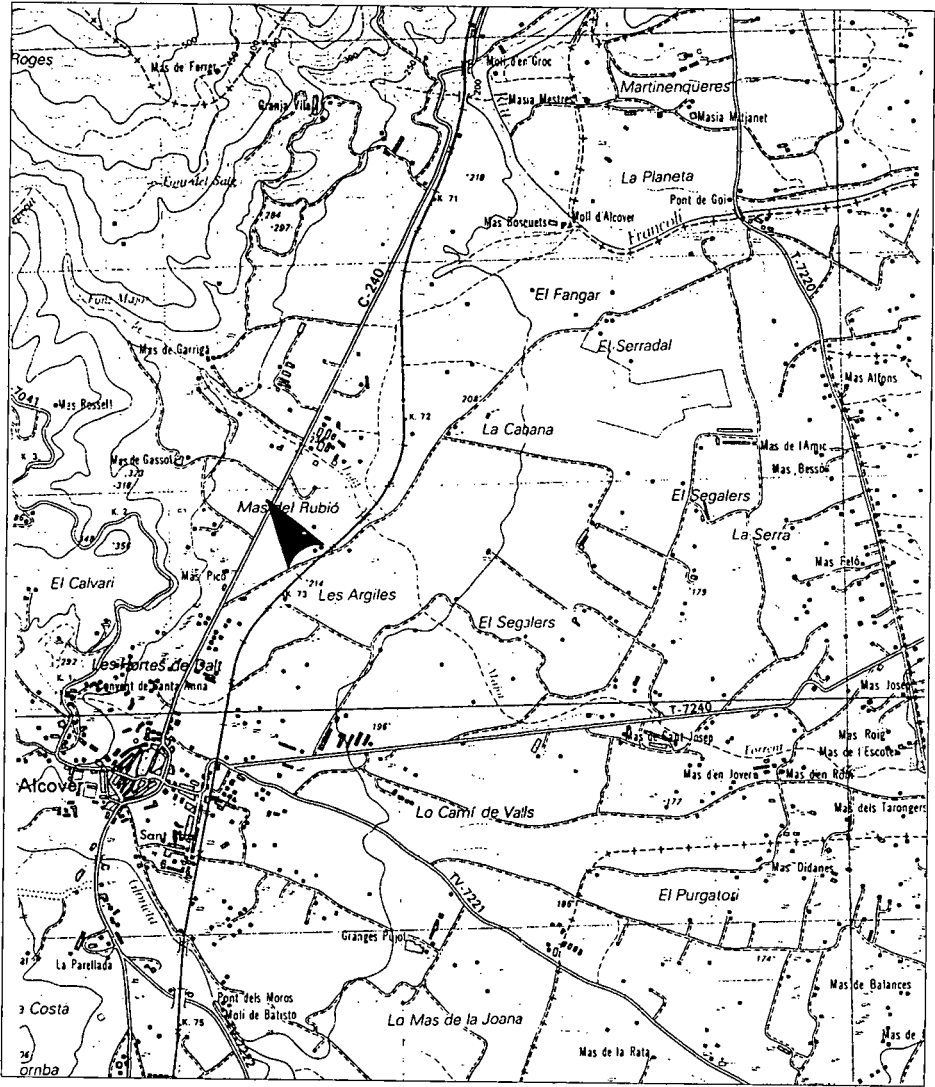

Figura 1. Situació del jaciment (mapa topogràfic I.G.N.E., original a 1:25.000)

L'estudi del poblament rural del Camp de Tarragona no ha seguit un programa seriós d'investigació. Fins fa pocs anys, hom s'ha limitat a fer excavacions en una sèrie de *villae* força espectaculars (Centcelles,¹ els Munts...²) i a intervenir en menor mesura en altres, ja sia mitjançant excavacions d'urgència o planificades: la Llosa (Cambrils),³ la Pineda (Vila-seca), Pórpores (Reus),⁴ el Moro (Torredembarra),⁵ Paret Delgada (la Selva del Camp),⁶ el Cogoll (Vilallonga) o la pròpia excavació de Mas Gassol.

Es va haver d'esperar fins als anys 1985-88 per trobar un equip que engegues un projecte de prospecció metòdica a l'*Ager Tarraconensis*.⁷ L'objectiu del grup dirigit per Simon Keay era l'estudi de l'evolució del patró d'assentament en el Camp de Tarragona a l'antiguitat (segles V aC-VII dC), tot prestant una especial atenció a l'impacte que produí la fundació de la ciutat romana sobre el poblament indígena. Per desgràcia aquests treballs no han tingut continuïtat.

El món funerari en el Camp de Tarragona ha estat, igualment, un tema poc desenvolupat a causa, en aquest cas, de la importància del que podríem anomenar necròpolis urbanes de Tàrraco.

Els problemes per a l'estudi de les necròpolis pertanyents al que es coneix com a *ager* (el camp) se centren bàsicament en la manca d'atenció que fins ara se'ls ha prestat i en les poques dades de què disposem. Molts enterraments han desaparegut al llarg dels segles per les tasques agrícoles, destruïts en esplanacions i llaurades, i no han estat documentats per ignorància, de manera que s'ha perdut per sempre la informació.

Així, els conjunts funeraris tardoromans queden reduïts a una quinzena, molts dels quals estan excavats parcialment, no es relacionen amb les seves vil·les i estan mancats d'un estudi antropològic.⁸

La necròpolis de Mas Gassol

INTRODUCCIÓ

L'excavació d'urgència en els terrenys de Mas Gassol (Alcover) va estar provocada per la localització en superfície de restes humanes en les tasques d'extracció de terres realitzades als carrers de la urbanització de Mas Gassol. La direcció d'aquesta intervenció va recaure en L. Piñol i la codirecció en J. M. Vergès, membres de l'actual URV.⁹ Les tasques es dugueren a terme entre els dies 1 i 10 de gener de 1992.

LOCALITZACIÓ I CONTEXT GEOLÒGIC

El jaciment es troba ubicat a la vora del Mas Gassol, dins del terme municipal d'Alcover (Alt Camp), a l'esquerra de la carretera C-240 en direcció a la Riba, un cop passat l'actual nucli urbà. Les seves coordenades són 41°16' 26'' N i 1° 10' 42'' E, a una alçada de 235 m.s.n.m.

Els principals cursos d'aigua de la zona són el riu Francolí (a 2 quilòmetres al NE), el riu Glorieta (a 2 quilòmetres al S) i el barranc de la Font Major (a 300 metres al N).

El jaciment es troba geològicament dins la depressió Reus-Valls, molt a la vora del contacte d'aquesta amb el massís de Prades. El substrat en l'espai intervingut és quaternari, format per peudemunts amb conglomerats heteromètrics molt angulosos amb matriu limoargilosa rogenca, pràcticament sense cimentació.

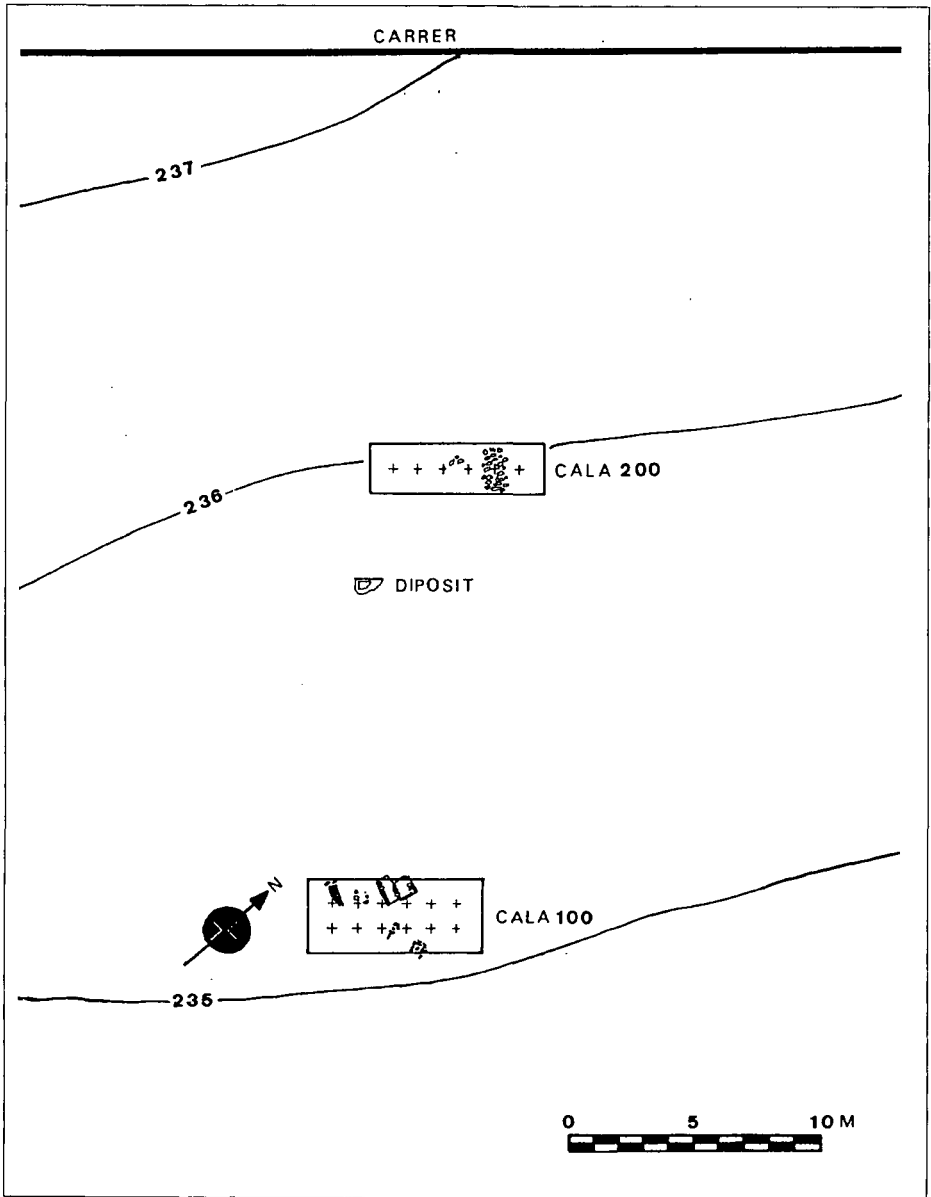

Figura 2. Planta de situació de les cales

METODOLOGIA

Els treballs es dividiren en dues fases clarament diferenciades: prospecció superficial i excavació.

La primera de les fases anava orientada a la documentació de restes arqueològiques en superfície i a la seva posterior recuperació. Les troballes se centraren en dos testimonis que encara no havien estat afectats per les màquines. En el primer d'aquests es documentaren restes pertanyents a estructures arquitectòniques associades a restes humanes corresponents a diversos individus.

La segona fase dels treballs s'inicià amb la ubicació de dues cales per tal de determinar la zona d'enterrament. Al mateix temps es realitzà l'estudi de les restes d'un dipòsit localitzat a poc metres del primer testimoni.

L'ÀREA DE NECRÒPOLIS

En la cala 100 es van recuperar tota una sèrie d'enterraments relacionats amb un establiment rural proper, del qual es pogueren documentar algunes estructures, tal com més endavant veurem. Les restes exhumades es componen de sis enterraments, la majoria dels quals es trobaven parcialment destruïts en el moment d'iniciar-se la seva excavació. La seva cronologia és incerta ja que en cap d'aquests no es va poder recuperar cap mena d'aixovar. Només la presència d'àmfora africana en la construcció d'un i l'estudi dels seus paral·lels en les necròpolis urbanes conegudes ens ha permès situar tot el conjunt en un moment no determinat, entre els segles III i V dC.

U.E. 104

Enterrament col·lectiu de *tegulae* amb secció quadrangular construït retallant el nivell geològic i orientat en sentit NW-SE (300 NW, respecte al N magnètic). El llit està format per tres tègules invertides disposades longitudinalment, amb l'extrem proximal cap al NW. La base de l'enterrament es recolza sobre una capa de terra molt fina, la finalitat de la qual és regularitzar la superfície retallada anteriorment i facilitar la col·locació de les *tegulae*. Els laterals estan formats per tres tègules invertides i disposades també en sentit longitudinal amb l'extrem proximal cap al NW; solament es conserva part del costat esquerre. Del costat dret, només se'n conserven alguns petits fragments de la zona de contacte amb el llit. La resta d'aquest costat havia estat profundament afectat per l'acció de les màquines.

Els caps dels individus estan orientat cap al NW. Apareixen restes de tres individus, dos adults i un infant,¹⁰ tots afectats, en menor o major mesura, durant la remoció de terres. Els individus adults han estat seccionats per l'alçada de les clavícules i dels peus. Ha estat afectada, en major o menor mesura, tota la zona dreta de l'esquelet, i n'aparegué una part fora de context i una part fragmentada i desplaçada.

Tots els individus estaven col·locats en posició jacent i amb les mans sobre la zona pelviana. L'infant estava col·locat sobre les cames d'un dels adults.

Respecte als individus i a la seva disposició en la tomba, es poden diferenciar dos moments d'utilització. En un primer moment, sembla que devien enterrar un dels adults i l'infant, el qual se situaria entre les cames, tal com sembla indicar la ubicació de la columna vertebral. L'individu adult era una dona que presenta signes de patologia reumàtica

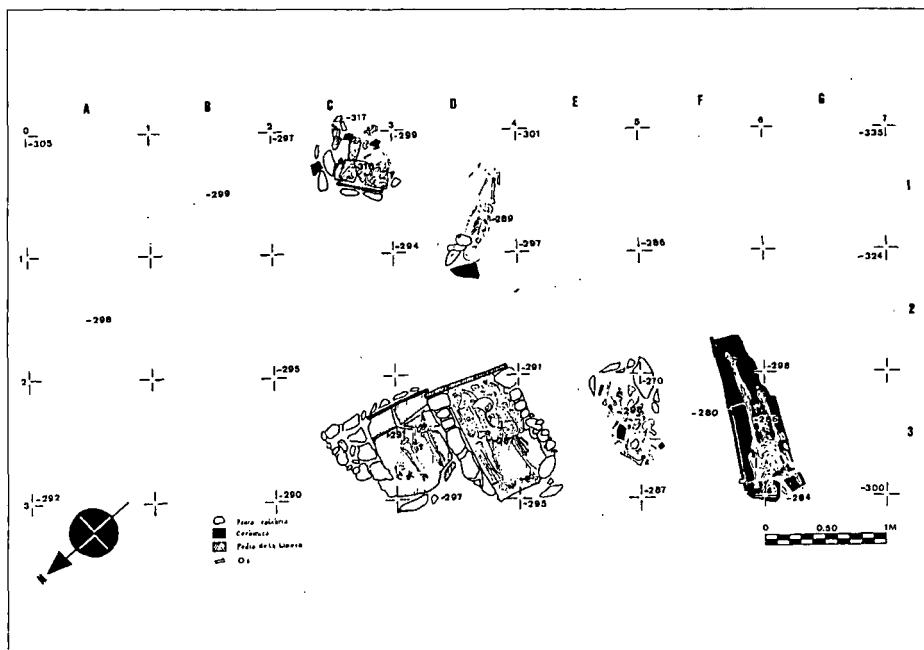

Figura 3. Planta del sector 1. Necròpolis (per J. Zaragoza)

degenerativa, amb signes d'artrosi evidents. Patia també el que es coneix com deformació de Kümme¹¹ i una escoliosi fisiològica causada per un membre inferior més alt que l'altre. L'infant tenia una edat aproximada de 2 a 3 anys. No se'n pot determinar el sexe.

En un segon moment es produiria una reutilització de la tomba. Aquesta s'obriria i es disposaria sobre el primer individu un altre d'adult. S'ha pogut comprovar que en el moment de la segona deposició les restes esquelètiques ja existents no havien estat remogudes, ja que quasi tots els ossos dels individus ja enterrats apareixien en clara connexió anatòmica. Solament la zona toràcica apareix una mica remoguda, segurament a causa de la mateixa col·locació de l'altre individu al seu damunt. La localització fora de context del crani del nen a causa de les remocions de terra, així com la disposició de les zones pelvianes dels adults, semblen indicar que havia estat desplaçat i ubicat en un altre lloc en el moment en què es procedí a dipositar l'individu següent. Tot indica que es col·loca entre els peus del primer individu, ja que, malgrat que apareix desplaçat de la seva posició primària, estava associat a les restes òssies d'un peu d'adult.

Aquest segon individu adult era un home d'entre 50 i 55 anys que presenta evidents mostres d'artrosi vertebral i calcificació dels discs intervertebrals. La clavícula esquerra presenta abundant exostosi degenerativa, el radi i el cúbit drets estan molt descalcificats i de l'estudi de les mans es desprèn que patia una artrosi reumàtica degenerativa, la qual cosa evidencia que era un individu vell que, en el moment de la seva mort, tenia almenys un dit de la seva mà tancat —*dit en grapa, dit en martell* o síndrome de Dupuytren.

U.E. 105

Inhumació en fossa realitzat retallant el nivell geològic que probablement devia portar associada alguna estructura arrasada en el moment en què la necròpolis estava encara en funcionament. El seu extrem NE està delimitat per tres pedres: dues petites lloses de pedra en posició vertical al seu angle esquerre i una altra pedra horitzontal a l'angle dret.

En el seu interior s'han trobat pedres calcàries irregulars i fragments de morter de calç i arena, així com les restes esquelètiques d'un individu totalment remenades, juntament amb alguns fragments de tègula. No hi ha cap part esquelètica que es presenti en connexió anatòmica i molts dels ossos apareixen fragmentats. L'orientació de l'enterrament és NW-SE (300° NW respecte al N magnètic).

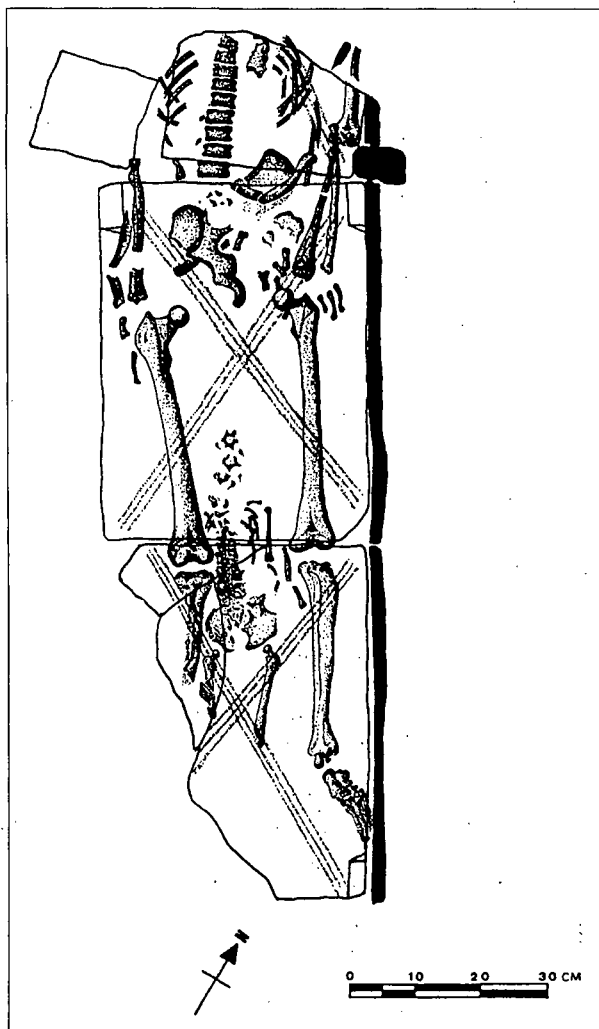

Figura 4. Enterrament 104.
Individu adult amb infant entre les
cames (per J. Zaragoza)

Es tracta d'un home adult d'entre 24 i 27 anys, que té un angle mandibular de 120 graus, que és citat com a normal en comunitats de negres africans.¹² Les seves ròtules presenten signes artròsics.

U.E. 106

Enterrament col·lectiu de forma rectangular amb estructura tumulària. El llit està format per lloses de pedra de la Lloera, també coneguda com pedra d'Alcover, anivellades amb una capa de terra fina. Aquesta estructura està tancada pel seu costat curt (on se situen els peus de l'individu en connexió anatòmica) per una altra pedra de la Lloera en posició vertical. Els laterals estan formats per uns murets construïts a base de pedres irregulars lligades amb un morter magre de calç i arena, que es recolzen sobre un llit de pedra de la Lloera i s'adossen a la pedra vertical. Tota l'estructura aniria coberta per una capa d'aproximadament 15 cm de terra per sobre de les restes òssies i, sobre aquesta, un conjunt de pedres irregulars lligades amb un morter molt magre de calç i arena.

La seva orientació és NW-SE (300° NW respecte al N magnètic), amb els caps dels individus cap al NW.

Està constituït per dos individus, un en posició primària i un altre en posició secundària. Aquest darrer presenta les seves restes esquelètiques sense connexió anatòmica dipositades en els espais lliures que quedaren després de la deposició de l'altre

Figura 5. Restes de l'enterrament 105

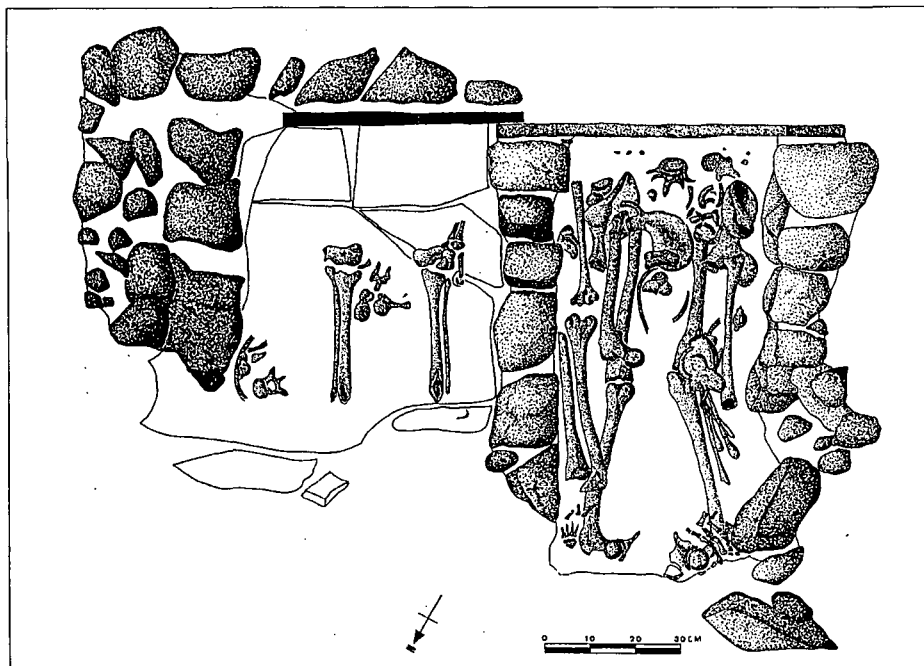

Figura 6. Enterraments 106 i 111. Sepulcre de murets (per J. Zaragoza)

individu. Es conserva part de les seves extremitats inferiors, de la zona pelviana, de les extremitats superiors i de la zona troncal.

L'individu en posició primària va estar afectat per les extraccions de terra per la zona pèlvica, i es conservaren únicament *in situ* les extremitats inferiors i les mans. Aquest es troba en posició jacent amb les mans sobre les cames.

La posició dels individus dins la tomba demostra que hi ha dues fases diferents de deposició. Primer tenim la inhumació d'un individu adult, les característiques del qual ens resten desconegudes pel fet d'estar remogudes en un moment posterior. En segon lloc s'inhuma un altre individu adult, en posició jacent amb les mans sobre la part proximal dels fèmurs.

Es tracta de dos adults, un dels quals molt probablement deu ser una dona amb patologies postmenopàusiques. Presenta signes de descalcificació i degeneratius amb una exostosi important. L'astràgal i el calcani esquerres presenten importants lesions artròsiques degeneratives —bursitis, artritis gotosa, etc. L'altre individu devia ser un adult jove. Presenta l'angle cervicodifisari de 119 graus, el que correspon al que es coneix com a *coxa vara*, fet que li devia fer patir forts dolors estàtics. També mostra signes evidents de descalcificació.

Figura 7. Vista dels enterraments 106 i 111 en el moment de la seva excavació

Figura 8. Enterrament 107

U.E. 111

Inhumació de forma rectangular amb estructura de fossa. El llit està format per lloses de pedra de la Lloera anivellades amb una capa de terra fina. L'estructura estaria tancada per un dels seus costats curts (on se situen els peus) per una tègula disposada longitudinalment. El lateral S aprofita el mur de l'estructura anterior, mentre l'altre està construït utilitzant el mateix sistema, encara que presenta una major amplada.

L'enterrament aniria cobert per un conjunt de pedres irregulars lligades amb morter molt magre de calç i arena. Juntament amb aquests materials han aparegut fragments d'àmfora africana. La seva orientació seria NW-SE (300° NW, respecte al N magnètic), amb el cap del mort cap al NW.

Presenta un individu adult que té símptomes d'exostosi evidents, així com una artritis reumàtica degenerativa. Solament es conserven d'aquest les restes de les extremitats inferiors a partir de la tibia, ja que la resta va ser destruïda durant les extraccions.

U.E. 107

Enterrament revestit pels costats i la capçalera amb una filada de pedra seca. Presenta, a més, un fragment de tègula amb les aletes retallades posat verticalment com a capçalera. Dos fragments petits que remunten amb aquesta tègula apareixen caiguts cap a l'interior de l'enterrament. El llit de l'enterrament està fet amb llosa de pedra de la Lloera d'un centímetre de gruix, trencada en diversos fragments que s'encavalquen en algunes zones. A sota d'aquest llit han aparegut dos fragments de panxa de dolium situats en llocs diferents de la tomba i que remunten, així com un fragment de panxa d'àmfora africana. La seva orientació és NW-SE (330° NW respecte al N magnètic) amb el cap cap al NW.

Les restes esquelètiques pertanyen a dos individus; apareixen desordenades i sense connexió anatòmica. El primer era un individu adult de mitjana edat, sord o almenys amb la capacitat auditiva disminuïda per calcificació de l'anell fibrocartilaginós timpànic. Les dents presenten un desgast de la corona dentària i algunes càries. Les alteracions artròsiques de la columna vertebral apunten cap a una possible espondilitis anquiopoiètica de Bechterew —artrosi crònica de les petites articulacions vertebrals. El segon individu era un jove estructuralment petit, probablement una dona, o un jove en el cas de ser un baró. Presenta marques de *cut-marks* a la vora lateral interna de la cara dorsal dels dos fragments de l'húmer esquerre, producte d'alguna eina punxant. No presenta patologies destacables.

Tot apunta que ens trobem davant d'un enterrament remenat en un moment indeterminat i tallat en el moment en què es construïren els marges de contenció de les terres de cultiu.

U.E. 108

Inhumació en taüt de fusta d'un infant. Al llarg del perímetre de l'enterrament s'han localitzat tota una sèrie de claus de ferro pertanyents a la caixa de fusta. La seva orientació era de NW-SE (335° NW, respecte al N magnètic), amb el cap cap al NW.

A dins de la fossa, hi apareixen les restes esquelètiques, en connexió anatòmica, d'un individu infantil d'entre 5 i 6 anys al que li manquen les extremitats inferiors a partir de l'articulació del genoll. L'individu es troba dipositat en posició jaient amb les mans sobre

els laterals de la zona pelviana i les cames juntes. Probablement l'esquelet va ser malmès durant la construcció del marge de contenció de les terres de cultiu. Al costat dels genolls d'aquest primer individu apareixen restes òssies pertanyents a un altre, també infantil. Es tracta d'una pelvis, fragments d'extremitats inferiors i una costella sense connexió anatòmica clara.

L'ESTABLIMENT RURAL

L'establiment rural a què s'associa l'àrea d'enterrament ha estat contrastat a partir de les restes d'una estructura de pedra en sec i d'un dipòsit d'*opus signinum*. La zona

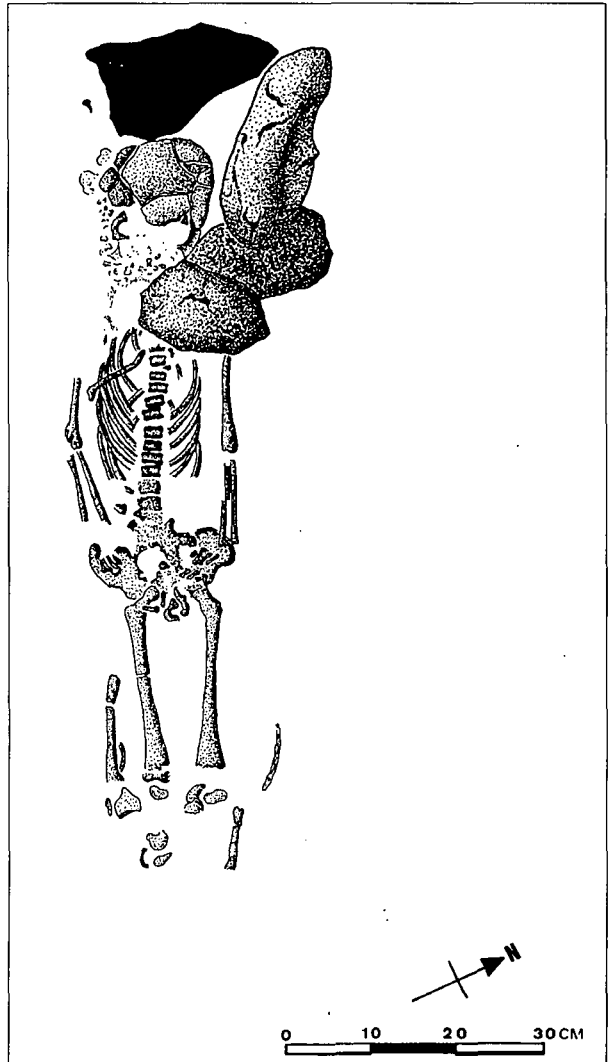

Figura 9. Enterrament infantil en taüt de fusta. U.E. 108 (per J. Zaragoza)

immediata al lloc on es troben aquestes restes fou molt afectada per l'acció de les màquines excavadores que dugueren a terme un rebaix de terra de més de 2 metres de profunditat i 300 m² de superfície. És més que probable que bona part de les estructures de la vil·la fossin destruïdes en aquest moment.

El mur de pedra seca fou localitzat a la cala 200. A l'interior de l'espai que delimita i per sota d'un nivell d'enderroc del mateix mur, es localitzà un nivell de terra amb un alt contingut de matèria orgànica i fosfats. La composició del sediment fa que interpretem aquesta estructura com un corral per al bestiar. Els materials ceràmics aportats per aquest nivell no permeten precisar la seva cronologia. La presència d'àmfora africana ens dona un marge temporal molt ampli (de final del segle I dC al segle VII dC). La utilització de les vores de ceràmica comuna reduïda ens assenyalà l'època tardoromana.

A uns 4 metres al sud-oest del mur de pedra seca es localitzaren les restes d'un dipòsit d'*opus signinum*. Desconeixem les seves dimensions, ja que fou gairebé totalment destruït per l'acció de les màquines excavadores. Solament es conserva la part inferior esquerra de la solera. En el fragment conservat s'endevina l'angle i l'arrancada de la paret.

Les parts de què es componia la solera indiquen perfectament el seu procés de construcció i una posterior reparació. De baix a dalt s'observen les parts següents:

- 1— Preparació de la base de la solera. Emmatat de pedra lligat amb beurada de calç
- 2— *Opus signinum* groller amb un gra de ceràmica de 2,5-3 cm
- 3— *Opus signinum* fi de revestiment de la solera i les parets del dipòsit
- 4— Revestiment fet amb un morter de calç i arena fina que està entremig de dues capes d'*opus signinum* molt fi. Només formava part del revestiment de les parets del dipòsit i mitja canya
- 5— *Signinum* groller amb gra de ceràmica de 0,5-1,5 cm. Aquest *signinum* es deu a la reparació de la solera del dipòsit (capes 2 i 3)
- 6— *Signinum* fi que correspon a mitja canya de la capa 5

L'estudi de la concreció conservada a la base del dipòsit ha donat com a resultat la identificació de cristalls de tartrà. Aquests es produeixen durant la fermentació del most, fet que permet afirmar que aquest dipòsit fou utilitzat per a la producció de vi.

CONCLUSIONS

En síntesi, podem arribar a les conclusions següents:

— Ens trobem davant una necròpolis pobra pertanyent a una vil·la propera, de la qual únicament s'han conservat les restes molt destruïdes d'un dipòsit i d'allò que, segons sembla, era un corral o un tancat.

— Els enterraments són pobres i fets amb materials molt senzills. Malgrat això, ens mostren la presència d'unes estructures familiars clarament establertes i diferenciades. Això s'observa tant per la presència, en un dels casos, d'un element de senyalització de les tombes, en el nostre cas anapigràfic, com en l'existència d'enterraments col·lectius on se'ns mostren diverses fases deposicionals.

— Se'ns presenta documentada una diversitat tipològica de sepulcres que van des de l'enterrament en taüt de fusta —únic cas documentat fins a aquest moment en necròpolis rurals— fins a un enterrament en murets, del qual en tenim un paral·lel a les Pòrtores

(Reus). Dins d'aquest apartat tipològic destaquen, però, els típics enterraments en *regulae*, en el nostre cas amb secció quadrangular, dels quals en tenim múltiples exemples a tot el Camp de Tarragona —a la Parellada i a la necròpolis de la Mare de Déu del Camí (Cambrils), a la casa número 18 de la carretera de Tarragona i a les Pòrpores (Reus), al Cogoll (Alcover), al mas del Pesoler (Riudoms), etc.

– No hi ha en els casos documentats un sentit d'alineació clara, però sí una orientació de les deposicions ben establerta de NW a SE, amb el cap sempre al NW, fet que demostra l'existència de paràmetres possiblement religiosos preestablerts en el moment de dur a terme la construcció dels diferents sepulcres i la posterior inhumació dels cadàvers.

– En tots els casos es tracta d'inhumacions, ritus funerari que esdevé únic a partir del segle IV, possiblement per la influència de les religions orientals, sobretot el cristianisme. Malgrat això, l'ús d'aquest ritus és present en el món romà ja en època alt imperial.

– No s'ha detectat cap tipus d'aixovar en cap de les tombes, fet que impossibilita una precisió en la seva datació.

– Finalment, i pel que fa a la vil·la, s'ha pogut documentar un dipòsit fet amb *opus signinum*, contenidor possiblement de vi que ens posa de manifest no solament la presència d'un nucli d'explotació agrària proper, sinó també una de les principals produccions agràries que amb tota seguretat es desenvoluparen al Camp de Tarragona durant tota l'època romana.

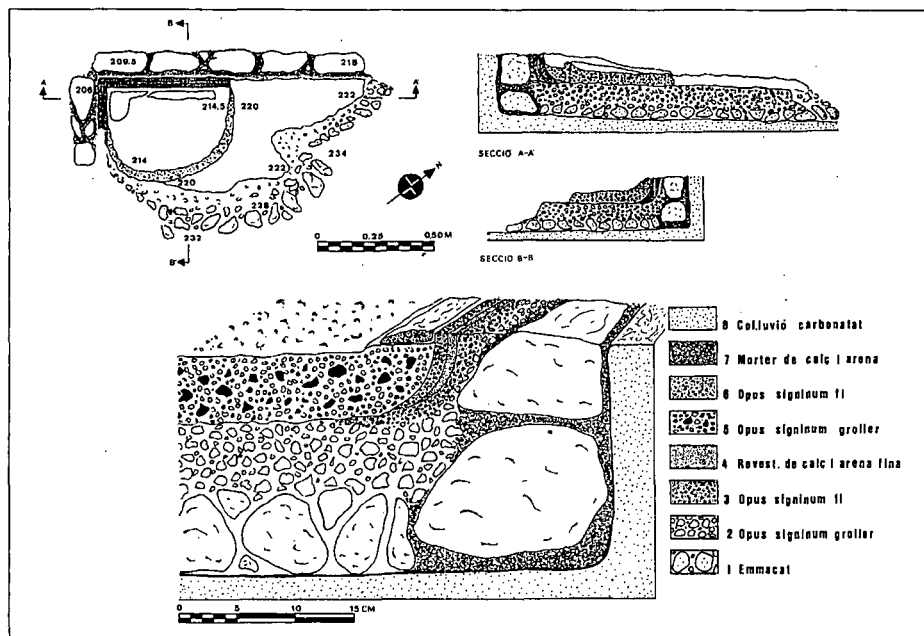

Figura 10. Sector 2. Talls i seccions constructives del dipòsit

Notes

1. HAUSCHILD, T., i SCHLUNK, H.: "La vil·la romana i el mausoleu constantinià de Centcelles", a *Forum*, 5, 1986; SCHLUNK, H., i HAUSCHILD, T.: "Informe preliminar sobre los trabajos realizados en Centcelles", a *E.A.E.*, 18, 1962, pàg. 66-67; HAUSCHILD, T., i ARBEITER, A.: *La vil·la romana de Centcelles*. Generalitat de Catalunya, 1993.

2. *Boletín Arqueológico*. R.S.A.T. 1969-70, pàg. 65-70; BERGES, M.: *Nuevo informe sobre Els Munts*, 1977; LÓPEZ, J. "Els Munts", a MAR, R., LÓPEZ, J., i PIÑOL, L. (eds.): "La utilització de l'aigua a les ciutats romanes", a *Documents d'Arqueologia Clàssica*, 0, 1993, pàg. 56-79.

3. *El terme de Cambrils a l'Antiguitat. Una aproximació arqueològica*. Cambrils, 1990.

4. *Boletín Arqueológico*, èp. IV, fasc. 23-24, 1948, pàg. 65-70; CARRERAS, M.: "De re agrícola hispano-romana tarraconense", a *Boletín Arqueológico*, 1952, pàg. 25-30.

5. *I Jornades Internacionals d'Arqueologia Romana. De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispania Citerior*. Granollers, 1987. Preactes, pàg. 217-223; TERRÉ, E.: "El Moro", a MAR, R., LÓPEZ, J., i PIÑOL, L. (eds.): "La utilització de l'aigua a les ciutats romanes", a *Documents d'Arqueologia Clàssica*, 0, 1993, pàg. 79-84.

6. *Butlletí Arqueològic*, R.S.A.T. 1936, pàg. 137-141.

7. *I Jornades Internacionals d'Arqueologia Romana. De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispania Citerior*. Granollers 1987. Preactes, pàg. 53-58; KEAY, S., CARRETÉ, J.M., i MILLETT, M.: "Ciutat i camp en el món rural: les prospeccions de l'Ager Tarraconensis", a *Tribuna d'Arqueologia*, 1988-89, pàg. 121-129; KEAY, S.: "The Ager Tarraconensis in the Late Empire: a model for the economic relationship of the town and country in Eastern Spain?", a *Roman Landscapes. Archaeological Survey in the Mediterranean Region*, Col·l. Archeological Monographs of the British School at Rome, 2, 1991, pàg. 79-87; MILLETT, M.: "Pottery: population or Supply patterns? The Ager Tarraconensis approach", a *Roman Landscapes. Archaeological Survey in the Mediterranean Region*, Col·l. Archeological Monographs of the British School at Rome, 2, 1991, pàg. 18-28; KEAY, S.: "The Impact of Roman Conquest of the coastal communities of the Hispania Citerior during the Republic", a MILLETT-BLAGG (eds.): *The Early Roman Empire in the West*, Oxford, Oxbow, 1991.

8. *Butlletí Arqueològic* (en premsa).

9. *La necròpoli de Mas Gassol (Alcover)*. Memòria d'excavació lliurada al Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, 1991. Inèdita; PIÑOL, L. i VERGÈS, J. M.: "La necròpoli de Mas Gassol (Alcover)", a *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya*, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya (en preparació); LÓPEZ, J., i PIÑOL, L.: "El món funerari en època tardana al Camp de Tarragona: la Barquera (Perafort)" i "Mas Gassol (Alcover)", a *Citerior*, I, 1995, pàg. 182-188.

10, 11 i 12. *Anatomia Humana, I*. Editorial Científico Médica. Barcelona, 1970.